

TÜRK BASININDA TÜRKİSTANLI CEDİTÇİLERİN KÜLTÜREL FAALİYETLERİ (1910-1914)

Ahmet KANLIDERE*

Özet

XX. Yüzyılın başında, Osmanlı, Türkistanlı ve Rusyalı Tatar aydınarı arasında yoğun kültürel ilişkiler oldu. Buhara'da gazeteciliğin kesintiye uğradığı 1908-12 yıllarında, Rusya'daki Tatar basını bu boşluğu önemli ölçüde doldurdu. İstanbul'da ise özellikle *Sırat-ı Müstakim* dergisi Buhara ve Hive aydınları arasında büyük bir ilgi gördü. Bunun hemen arkasından İstanbul'da Rusyalı Müslüman (Türk) aydınlar tarafından çıkarılan *Teârûf-i Müslimîn*, *İslam Dünyası* ve *Türk Yurdu* dergileri bu ilgiyi sürdürdüler. İşte bu makalemizde bu üç dergide Türkistan hakkında çıkan yazıları analiz etmek suretiyle, 1910-14 yıllarında Buhara ve Hive hanlıklarının siyasi ve kültürel hayatındaki gelişmeleri tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Teârûf-i Müslimîn, İslam Dünyası, Türk Yurdu, Buhara, Hive, Türkistanlı Ceditçiler, Troyskili Ahmed Taceddin.

THE CULTURAL ACTIVITIES OF TURKISTANI JADIDS IN TURKISH PRESS (1910-1914)

Abstract

Strong cultural ties were established between the Ottoman, Turkistani and Tatar intellectuals at the beginning of the twentieth century, especially, in the years of 1908 and 1912, when Bukharan press was interrupted. At that time, the Tatar press of Crimea and Kazan filled the needs of Bukharan intellectuals to some degree. The Ottoman periodical *Sırat-ı Müstakim* gained a great attention and admiration of the intellectuals of the khanates of Bukhara and Khiva. While this journal kept published, new journals by the Turkic Muslim emigrants (*Teârûf-i Müslimîn*, *İslam Dünyası* and *Türk Yurdu*) interested in the events and

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (İstanbul), akanlidere@marmara.edu.tr

cultural activities in Bukhara, Khiva and other parts of Central Asia. Therefore, by analyzing the writings in these journals, this paper will attempt to illumine the cultural life and activities of Bukharan intellectuals in the years between 1910 and 1914.

Keywords: Teârûf-i Müslimîn, İslam Dünyası, Türk Yurdu, Bukhara, Khiva, Turkistani Jadids, Troyskili Ahmed Taceddin.

Meşrutiyet dönemi İstanbul basınının Türkistan meselelerine çok fazla ilgi duyduğu söylenemez. Bunun tek istisnası *Srât-ı Müstakîm* dergisiydi. II. Meşrutiyetin ilanını izleyen üç yıl içinde *Srât-ı Müstakîm*'in Buharalı aydınlar üzerinde etkili olduğu, onlarla sıcak bir alâka kurduğu görülmektedir.¹ *Srât-ı Müstakîm*, Buharadaki Ceditçi-Kadimci tartışmalarına aktif olarak müdahil olmuş ve oradaki terakkiperver gençlerin ve ulemanın mücadelesini destekleyen yazılar yayınlamıştır. Bu dergi aynı zamanda o dönemde kendi yayın organlarından yoksun olan Buharalı aydınların seslerini duyurdukları bir ifade zemini işlevini görmüştür.²

Fakat bu dergide Türkistan meselelerine ilgi duyanlar ve bu konularda kafa yoranlar hep Türkistanlı veya Tatar kökenli göçmen aydınlardı. 1911 yılından itibaren *Srât-ı Müstakîm*'de Türkistan hakkındaki yazıların azaldığı görülmektedir. Daha 1910 yılından itibaren kendi müstakil dergilerini çıkaran Rusyalı aydınlar artık daha ziyade kendi dergilerinde yazmaya başladılar. Dolayısıyla, bundan sonra Türkistan'daki gelişmeleri, Rusyalı Türk aydınlar tarafından İstanbul'da çıkarılan *Teârûf-i Müslimîn*, *İslam Dünyası* ve *Türk Yurdu* dergilerinden takip edebiliyoruz.

Teârûf-i Müslimîn

1910-11 yıllarında İstanbul'da Abdürreşid İbrahim'in önderliğinde yayınlanan *Teârûf-i Müslimîn* dergisi Buharâda olan-biteni yakından takip ediyordu. Dergiye (makale ve isimsiz yayınladığı çevirileriyle) çok fazla katkı sağlayan Troyskili Ahmed Taceddin, Türkistan meseleleriyle ilgili devamlı olarak yazıyordu. Çocukluk yılları, usûl-i cedidin ilk dönemine tesadüf ettiği bilgisinden yola çıkarak onun 1870'lerin sonunda doğduğunu tahmin etmekteyiz. İsmail Gaspıralı'ya ve onun eğitim faaliyetlerine taraftar olan Ahmed Taceddin'in ne zaman ve ne vesileyle İstanbul'a geldiği bilinmemektedir. Makalelerinden birçoğu İslam ve Türk halklarının birliği konusunda yoğunlaşan bu yazarın, Kazan Tatarı olduğu kendi yazılarından anlaşılmaktadır.

1 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, "Srât-ı Müstakîm Dergisi ve Buharâda Uyanış (1909-1911)," *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 30 Eylül - 4 Ekim 2013*, İstanbul, 2014, s. 551-560.

2 Japon araştırmacı Hisao Komatsu *Srât-ı Müstakîm*'in Buharalı aydınlar üzerindeki etkileri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Bkz. Hisao Komatsu, "Buhara and Istanbul: A Consideration about the Background of Munâzara," Stéphane A. Dudoignon, Hisao Komatsu, (ed.). *Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)*, London and New York, 2001, s. 168-174.

Başkurtlar ve Kazaklar hakkındaki yazıları yanında, Buhara ve Hive hanlıkları hakkında oldukça ayrıntılı makaleler yayınladığı görülmektedir.

Troyskili Ahmed Taceddin, Buhara emirinin “çürük siyaseti”ni açıkça eleştirmektedir. Emirin ülkeyi Rusya’nın bir eyaleti durumuna çevirdiğini, Buhara devletinin çökmekte ve kuzeyden gelen Rus selinin altında kalmak üzere olduğunu yazmaktaydı.³ Ahmed Taceddin, diğer bir yazısında ise son zamanlarda Türkistan’ın ve özellikle Buhara’nın artık eski tembelliğinden ve uykusundan yavaş yavaş uyandığını, Çarlık yönetimine çok uğursuz gelen “vatan” ve “millet” gibi kelimelerin telaffuz edilmeye başlandığını anlatmaktaydı.⁴

Ahmed Taceddin, Rusya’da yaşayan Türk kavimlerinin (kendi ifadesiyle, Tatar, Başkurt, Kırgız, Sart, Tipter ve Özbeklerin) hepsinin Türk ırkına mensup olduğunu, *Sartlar* dışında hepsinin az bir şive farkıyla Türkçe konuştuklarını söylemektedir. Tatarlardan ayrıntılı olarak söz ettikten sonra, onlar arasındaki ceditçilik-kadimcilik ayrışmasını ve Kadimci işanları (şeyhleri) anlatmakta, onlardaki ahlaki bozulmaya temas etmektedir. Bu arada, Muhammed Abduh’un Rusya Müslümanları arasında çok fazla sevildiğini de ifade etmektedir. Osmanlılardan “merciimiz, melceimiz, kâfil-i saadetimiz ve muktedabihimiz (rehberimiz)” diye söz ettikten sonra, “onların mesudiyeti bizim mesudiyetimiz, mevcudiyeti bizim mevcudiyetimiz, onların mahvı, maazallah bizim mahvımız olur” demektedir. Yazar, devamla: “Beylerimizde dinen, cinsen ve mezheben olan irtibat ve kendilerinden gördüğümüz milletperverlik, uzattığımız şu eli kemâl-i muhabbet ve şefkatle sıktıracağına ve ellerinden geldiği kadar maarifimize ve terakkiyatımıza muavenette bulunacaklarına zaten eminiz” diyerek Osmanlı Türklerine olan bağlılığını açık ve yüksek perdeden dile getirmektedir.⁵

Buhara ahalisini tasvir ederken ağır ifadeler kullanan Ahmed Taceddin, onların “koyun gibi sessiz” olmalarından yakınır.⁶ Rusya Müslümanları ile Buhara ahalisi arasındaki farkın, aydınlık ve karanlık (“ziya ve zulmet”) arasındaki fark kadar büyük olduğunu söyler. Buharalıların bağımsız oldukları dönemlerde Rusya Müslümanlarının gözünde büyük bir kıymete sahip olduklarını, fakat işgalden sonra artık bunun değiştiğini ifade eder. Rus hükümetinin, doğrudan kendi yönetimi altında bulunan Rusya Müslümanlarına kolayca söz geçiremediğini ve istediğini dayatmak konusunda epey zorluk çektiğini, fakat (güya iç işlerinde serbest olan) Buhara Hanlığında bir Rus komiserinin keyfi uygulamalarının hiçbir itirazla karşılaşmadığını söyler.

Ahmed Taceddin, Buhara’nın eski saygınlığını ve önemini yitirmesini Buhara medreselerinin epey bir zamandır adam yetiştirememiş olmasına bağlar. Medrese talebelerine seslenerek onların bu gücü kazanacakları yerin İstanbul’daki okullar olduğunu, bu yüzden, talebelerin her türlü

3 Troyskili Ahmed Taceddin, “Bedbaht Hükümdar, Zavallı Millet,” *Teârûf-i Müslimîn*, I/3 (29 Nisan 1326 [12 Mayıs 1910]), s. 43-46.

4 Troyskili Ahmed Taceddin, “Afganistan-Buhara,” *Teârûf-i Müslimîn*, I/8 (8 Temmuz 1326 [21 Temmuz 1910]), s. 128-132.

5 Troyskili Ahmed Taceddin, “Rusya İslamları,” *Sırât-ı Müstakîm*, II/31, (12 Mart 1325 [25 Mart 1909]), s. 75.

6 Troyskili Ahmed Taceddin, “Hive Hanı Muhammed Rahim Han’ın Vefatı Münasebetiyle,” *Teârûf-i Müslimîn*, II/16 (16 Eylül 1326 [29 Eylül 1910]), s. 254-258.

resmi engelleri göze alarak bir an evvel İstanbul'a can atmağa bakmalarını salık verir.⁷ Böyle üst perdeden konuşan bir yaklaşımın Buhara'nın terakkiperver gençlerince benimsenmesi oldukça zor olmalıdır. Nitekim, bu kadar çok yazmış olmasına rağmen, Buharalı gençlerin onun yazılarına ilgi gösterdiklerine dair bir işarete rastlanmamaktadır.

Ahmed Taceddin'in diğer bazı yazıları Kazaklar hakkındadır. Kazakların durumundan ve onların çektiği sıkıntılardan (Rus parlamentosu tarafından onlara reva görülen haksızlıklardan, yani Kazakların topraklarının ellerinden zorla alınıp Rus göçmenlerine verilmesinden) bahseder.⁸ Kazak topraklarına Rus göçmenler yerleştirildikten sonra, Müslümanlar ve Ruslar arasındaki ilişkilerin artacağı ve cahil Kazakların kısa zamanda Ruslaşacağı endişesini dile getirir. Tatarlar hakkında da benzer endişeler duyar.⁹

Rus devletinin dağınk vaziyette yaşayan Kazakları asimile etmeye çalıştığını, açtıkları Rus okullarının her yıl yüzlerce Kazak gencini aile ocağından ayırdığını yazan Ahmed Taceddin, buralarda verilen eğitimin tesiriyle, Kazak çocuklarının saf muhitinden, baba evinden, milletin kucağından alındığını, dost ve akrabalarıyla olan alâkasının kesildiğini, Rus eğitimi alan Kazak çocuklarının, kirli ve yamalı elbiseli soydaşlarıyla ilişki kurmayı bir zül saydıklarını ve soydaşlarının uğradıkları haksızlıklara duyarsız kaldıklarını anlatır.

Bununla birlikte, Ahmed Taceddin'e göre, son yıllarda bu durumun değişmeye başladığını, tahsil görmüş Kazak gençlerinde millî bilinç uyanmaya ve artık kalplerinde Kazaklar için bir açlık duymaya başladığını da ilave eder. Ona göre Kazak gençlerindeki bu bilinçlenme, son senelerde haddini aşan Rus zulümlerinin uyandırdığı duygular sonucu ortaya çıkmıştır. "Doğrusu insan bu hâli görünce 'yaşasın zulüm ve tazyik' diyeceği geliyor" der. Bununla ilgili olarak, Akmolinsk vilayetinde yaşayan ve Rus okullarında eğitim gören 20 kadar Kazak gencinin Dumâdaki Müslüman mebuslarına hitaben yazdıkları bir mektupta kendilerinin Tatarlarla bir olduklarını söylediklerini dile getirir ve bunu Rusya'daki Türk kavimlerin birliği yolunda önemli bir adım olarak görür.¹⁰

Dergide yer alan bir haberde (bu haberin Ahmed Taceddin tarafından yazıldığını tahmin etmekteyiz), bazı Rus yetkililerin Buharalıların Türkiye ile olan irtibatından rahatsızlık duyduklarını belirtilir. 10 Ağustos 1910 tarihinde Kagan'da bir Rus komiseri Buharalı bir tâcirin dükkânına gelerek: "Sizler İstanbul'dan mektup alıyormuşsunuz ve gazeteler celp ediyormuşsunuz" diye sıkıştırdıktan sonra, kendisine gelen mektupları ve gazeteleri ister. Neye uğradığını bilemeyen tâcir, İstanbul'dan mektup almadığını, adına gazete gelse de kendisi okuma yazma bilmediğinden başkasına verdiğini söyler. Rus memuru daha bazı tehdit edici sözler söyledikten sonra savuşup gider. *Teârûf-i Müslimîn*, bu olay hakkındaki yorumunda Rus memurunun bunu tüccardan beş-

7 "Buradaki İslam kardeşlerinizin sizleri hararetle der-âğuş edeceğine emin olabilirsiniz" demektedir. Troyskili Ahmed Taceddin, "Buhara Talebeleriyle Bir Hasbîhâl," *Teârûf-i Müslimîn*, I/15 (9 Eylül 1326 [22 Eylül 1910]), s. 241-245.

8 Troyskili Ahmed Taceddin, "Kırgızlar ve Dumanın Son Kararı," *Teârûf-i Müslimîn*, I/4 (26 Mayıs 1910), s. 63-65.

9 Troyskili Ahmed Taceddin, "Duma ve Hukûk-ı İslamiye," *Teârûf-i Müslimîn*, I/5 (27 Mayıs 1326), s. 80-82.

10 Troyskili Ahmed Taceddin, "Kırgız Sahrasından Gelen Canlı Bir Sadâ-yı Hamiyet," *Teârûf-i Müslimîn*, II/25 (25 Teşrîn-i sâni 1326 [8 Aralık 1910]), s. 6-9.

on kuruş koparmak maksadıyla yaptığını, aslında böyle davranmaya hakkı olmadığını, bu şekilde davrandıkları takdirde onlara gerekli cevabın verilmesini, bunlara dükkanda ders verilmediği takdirde bu defa eve gelip aynı küstahlığı yapacaklarını ifade ettikten sonra, Buhara Emirliğinin ve halkın böyle tehditlere gerekli cevabı vermelerini tavsiye eder.¹¹

Ahmed Taceddin, bir makalesinde Hive hanı İsfendiyar Han'ın ülkesinde modern okullar açma girişiminden bahsetmektedir. Han, bu hususta Türkistan valisine başvurarak Ruslar tarafından Ostroumov¹² ve başka birkaç misyonerin girişimiyle düzenlenen Rus Yerli Okullarının (*Rusko-tuzemniye şkoli*) programı hakkında malûmat talep eder. Tatarları Türkistan'da bir okul açmak için başvurduklarında aylar ve senelerce sürdüren Türkistan valisi, bu hususta hiç vakit geçirmeden Ostroumov'a haber gönderir ve Hive okulları için bir rapor ve program düzenlemesini emreder. Ahmed Taceddin, İsfendiyar Han'ın Ruslara teknik konularda tavsiye sormasının, su ve kanal gibi konularda Rus mühendisler getirmesinin normal olduğunu, fakat eğitim konusunun "milletin hayatını ve ümmetin ruhunu ilgilendiren bir mesele" olduğunu, bu konuda milliyet ve dini göz önüne almak gerektiğini söyleyerek hanın bu tutumunu doğru bulmadığını belirtir. Bütün ömrünü Türkistan'ı Ruslaştırmaya adanmış Ostroumov gibi kişilerin Hivelilere hiçbir zaman Hiveli olarak eğitecek bir program düzenleyip vermeyeceklerini, onların önereceği programın Rusluk temeline dayanacağını dile getirir.¹³

Ahmed Taceddin daha sonra, Rus Yerli Okullarından bahsetmektedir.¹⁴ Ona göre, Türkistan'da Ostroumovlar tarafından açılan bu okullar, açıldığı günden beri umumi nefretin altında ezilmeye mahkûm olmuşlardı. Halbuki Hive'de hanın girişimiyle açılacak okullar böyle olmayacaktı. Program her ne kadar Ostroumov tarafından düzenlenmiş olsa da, okullar Hivelilerin sevgisini kazanmış bir han tarafından açılacaktı. Hükûmetin Rus Yerli Okulları açmasının üzerinden çeyrek asır geçmesine rağmen hâlâ güzel bir şekilde Rusça konuşan bir Türkistanlı yoktu. Ayrıca, Hive ulemasının da bu program yüzünden bütün yeni eğitime savaş açacağı açıktı. Ahmed Taceddin, makalesinin sonunda Hive hanının bu konuda oldukça deneyimli olan Rusya Müslümanlarına (Tatarlara) başvurmasının doğru olacağını söylemektedir.

Fakat Rus hükûmetinin Tatarları bu konuda serbest bırakmadıkları anlaşılmaktadır. Fergana askerî valiliğine gönderilen 8 Kasım 1909 tarihli gizli bir yazı, Rus hükûmetinin Hive'de ve özellikle de Ürgenç'te Tatarların kültür ve eğitim faaliyetlerini denetim altına alması ve burada Rus Yerli Okulları açması gerektiğini belirtmekteydi. Bu yazıda Tatarların Hive halkını gazetelerle tanıştırdıklarına, tüccar ve mollaların Tatar gazete ve dergilerini okuduklarına dikkat

11 "Buhara'dan Aldığımız Bir Varaka", *Teârûf-i Müslimîn*, I/11 (12 Ağustos 1326 [25 Ağustos 1910]), s. 183-184.

12 N. P. Ostroumov (1846-1930): Rus Oryantalist, misyoner ve tarihçisi. 35 yıl boyunca *Türkistan Vilayetine* *Geziti*'ni yönetti.

13 Şerali Turdiev, "Ayan Bulaytgan Xaqiqatlar", *Markaziy Osiyo Madaniyati*, no. 1-2 (Yanvar 2005), s. 15.

14 Rus Yerli Okulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Tümen Somuncuoğlu, "Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı", doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2006, s. 122-160; Kishimjan Eshenkulova, "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 157-167.

çekilmekteydi. Bahsedilen yayınlar arasında *Vakit*, *Yulduz* ve *İttifak* gibi terakkiperver gazeteler olduğu gibi, Orenburg'da çıkan kadimci *Din ve Maişet* dergisi ve ayrıca İstanbul'dan gelen bir gazetenin de adı geçmekteydi.¹⁵ Rus hükümetinin Türkistanlı Ceditçilerin faaliyetlerini izlediği ve onların Rusya Müslümanlarıyla ve İstanbul ile olan ilişkilerini mercek altına aldığı diğer bazı belgelerde de açık bir şekilde görülmektedir.¹⁶

İslam Dünyası

Sibiryalı Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'da 1913-14 yıllarında çıkardığı *İslam Dünyası* dergisinde Türkistan'a ait bazı haberler yer almakla beraber, derginin Türkistan'a olan ilgisi, Hive ve Hokand'daki gelişmeleri içeren birkaç haberle sınırlıdır. Dergiye yazı gönderenler içinde Türkistan aydınlarının rehberlerinden Mahmud Hoca Behbûdî de bulunmaktadır. Behbûdî, yazısında medreselerde okutulan mantık ve kelimeler derslerinden bahsetmekte, İslamın ilk dönemlerinde bunların belli işlevleri olduğunu ve gerekli olduklarını söyledikten sonra, aradan geçen beş asır içinde ilim dünyasında birçok gelişmeler olduğunu belirtmektedir:

“Zamanımızın felâsife ve hükemâ yahud maddiyyûn nihilistlerine, iştirakiyyûn ve dinsizlerine beş-on asır mukaddem tasnif olunan kelimeler kitaplarındaki deliller ile mukabele etsek, top ve tüfenk gibi âlât-ı harbiyeye bizim ecdad yadigarı olan pala, hançer, kılıç gibi şeylerle karşı gelsek netice neye varır? İşte bunun için talebelerimiz önce Avrupa fikrine âşina olmalılar. Ondan sonra onların felsefelerine karşı kitap yazsınlar.”¹⁷

Dergide Hive haberlerine oldukça fazla yer verilmektedir: Hive'nin o günlerdeki durumunun oldukça güzel ve sâkin seyrettiği, o yıl pamuk ve diğer ziraatin çok bereketli olduğu, Hive'nin gündün güne terakkiye yüz tuttuğu ifade edilmektedir.

“Han hazretlerinin adalet ve tedbiri sayesinde çocuklar usûl-i cedide mekteplerinde okumağa başladı. Han hazretlerinin kendi mahdumları evlâd-ı Müsliminden 22 çocukla beraber bir Tatar mualliminden usûl-i cedit üzere ders okuduğu gibi fakara çocuklarını okutmak için ayrıca bir Tatar muallimi vardır. İslam Hoca'nın da usûl-i cedit mektebi vardı. Kendi vefatından sonra oğlu Abdüsselam Hoca okutmakta muktedir olmadığından mektebi terk etmiş ise de oranın muallimlerinden Tatar Davud Efendi mektebi terk etmeyip bilâ-ücret tedrisata devam etmekte ve mekteb-i mezkûrun bugün seksenden fazla talebesi bulunmaktadır.”¹⁸

15 Şah Ahmed, “Hive'de Mektebler Islâhı,” *Teârif-i Müslimîn*, II/26 (9 Kânûn-ı evvel 1326 [22 Aralık 1910]), s. 26-28.

16 Türkistanlı Ceditçiler hakkında önemli araştırmaları olan Şerali Turdiev Türkistanlı ve Tatar Ceditçilerinin izlenmelerini değişik yazılarında ayrıntılı ve belgelere dayalı olarak ortaya koymuştur. Bkz. Şerali Turdiev, “The Activity of Turkestani Jadids as reflected in the Records of the Tsarist Secret Police (1905-1917),” Gabriele Rasuly-Palezcek, Julia Katschnig (eds.), *Central Asia on Display: Proceedings of the VII Conference of the European Society for Central Asian Studies*, vol. II, Viyana, 2005, s. 148-153.

17 Mahmud Hoca Behbûdî, “Tüllâb-ı Kirâma,” *İslam Dünyası*, I/16 (1329), s. 252-254.

18 “Hive'den Hususi Haberler: Hive'de Maârif,” *İslam Dünyası*, I/22 (1329), s. 367-268.

İslam Dünyası imzasıyla verilen diğer bir haberde, Hokand'da günden güne maarif ve terakkinin gerekliliği fikrinin uyanmakta olduğu, okullara ve özellikle usûl-i cedit okullarına karşı son derece taassup gösteren bölge halkının da artık bu konudaki ihtiyaçları anlamaya başladıkları belirtilmektedir. Mahmud Hoca Behbûdî'nin himmetiyle Semerkand'da yayınlanan *Âyine* dergisinde bu hususta sevindirici haberler görüldüğü ifade edilmektedir. Hokand'da usûl-i savtiye mekteplerinin günden güne çoğaldığı, fakat bu yeni okullarda görev yapan öğretmenlerin muktedir ve yeni usûle âşina olmadıkları da dile getirilmekte, ayrıca Rusça okuma hevesinin de artmakta olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁹

Hive'den alınan diğer bir haber şu şekilde verilmektedir:

“Cenâb-ı âli İsfendiyar-ı sâni hazretleri yeni usûlde bir medrese tesis etmeye başladı. Medrese, eski Hive şehrinin haricinde ve Yeni Hive şehrinde. Yeni Hive şehri Rus mühendisler vasıtasıyla tarz-ı cedit üzere ve muntazam bir plan dairesinde tesis olundu. Şimdi Yeni Hive'de gayet mükemmel bir postahane ile elli yataklık bir de hastahane vücuda getirildi ki bundan memleket ahali, hassaten fukara sınıfı son derece faydeler görmektedir. ... Kadınlar için de bir tabibe-i müslime getirilmiş ki mumaileyh Taşkentli İsfendiyarof [aynen böyle] nâmında bir hanım ve sanatında gayet mahirdir. ... Yeni Hive beldesinde bütün evler bir plan üzerine yapılmakta ve buna pek ziyade riayet olunduğundan, mezkûr şehre bir Avrupa beldesi denilse lâyıktır. Usûl-i cedide mektepler bundan sonra tamamen bir plan üzerine inşa olunacak. Hülâsa, Emirimizin münevver ve müterakki fikirli olması sayesinde Hive az zaman içinde bambaşka bir hayata girecektir.”²⁰

Dergide Türkistan'ın mevcut durumu hakkında (Gaspıralı İsmail Bey tarafından yazıldığı anlaşılan) bir haber-yoruma da yer verilmektedir. *Tercüman* gazetesinden alıntılanan bu haberde Rusya'ya tâbi Müslümanların üçte birinden fazlasının Orta Asya'daki Türkistan ahali olup Fergane, Sır Derya, Semerkand, Buhara ve Hive vilayetlerinin toplam nüfusunun 8 milyon civarında olduğu ifade edilmektedir. Bölge halkının ticaret işinde oldukça becerikli olması sebebiyle maddi bakımdan iyi durumda olduğu, fakat fikrî terakki konusunda aynı şey söylenemeyeceği belirtilmekte, “maarif ve kemâlât-ı asriyeden bî-behre kalmış sekiz milyon Müslüman Ashab-ı Kehf misilli hayran ve serâsime bir halde emrâr-ı hayat ediyor” denilmektedir. Makalenin devamında, son 20-30 sene içinde Kırım, Ufa ve Orenburg Müslümanları arasında modern eğitime olan rağbetin arttığı, fakat Türkistanlıların terakki fikrinden uzak kaldıkları, Rus Türkistanında ve iki hanlıkta “gimnazya (idadi) tahsilini ikmal eden ve müstakillen Rusça kalem yürüten bir kişi”ye rastlanmadığı ifade edilmektedir.²¹

19 A.g.m., s. 367-268.

20 Muhâbir-i Mahsûsamızdan, “Hive Ahvâli”, *İslam Dünyası*, II/2 (Mart 1330 [Mart/Nisan1914]), s. 28-29.

21 *Tercüman*'dan, “Türkistan'ın Hâli”, *İslam Dünyası*, I/12 (1 Ağustos 1329 [14 Ağustos 1913]), s. 189-190.

Türk Yurdu

Umulanın aksine, Türkçülük akımının yayın organı olarak bilinen *Türk Yurdu* dergisinde Türkistan'a dair çok az bir bilgi yer almaktadır. Türk dünyasıyla ilgili yazılarıyla tanınan *Türk Yurdu* dergisinde ilgi daha çok Kırım ve Kazan bölgeleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Sadece derginin son sayfalarındaki haberler arasında Türkistan'a da yer verilmektedir. Mayıs 1912'de yayınlanan bu tür bir haberde, *Buhara-yı Şerif* adındaki gazetenin çıkmasından dolayı duyulan sevinç dile getirilmekte, bunun Fars dilinde olması hafif yollu eleştirildikten sonra, "Türk oğlu Türk olan Buhara'nın ilk gazetesinin Türk dilinde olmasını beklerdik" diye sitem edilmektedir.²²

Çok geçmeden *Türk Yurdu*'nda ifade edilen bu temenni gerçekleşir ve Buhara Hanlığı'nda *Turan* adında bir Türkçe gazete yayınlanmaya başlar. Fakat Buhara'nın bu ilk Türkçe gazetesini başlı başına bir gazete değil, *Buhara-yı Şerif* adındaki Farsça gazetenin ilavesi olarak çıkmaktadır. *Türk Yurdu*, Buhara'nın münevver tabakasının hâlâ Farsça konuşmakta olduğundan bu hâlin anlaşılır birşey olduğunu, fakat "Buharalılarının hemen cümlesi Türk oldukları cihetle", bu durumun yakın gelecekte değişmesi gerektiğini ve basının Türk dilinde olacağını da belirtilmektedir. Farsçanın ise sayıları az olan Taciklerin nüfusuyla orantılı olarak sınırlandıracağı söylenmektedir.²³

Mayıs 1913'te Semerkand'da Mahmud Hoca Behbûdî'nin gazete çıkarma izni alması da *Türk Yurdu* dergisinde sevinçle haber verilir. Eylül ayında *Semerkand* adıyla çıkan gazetenin önceler gibi çabuk kapanma bahtsızlığına uğramaması temenni edilir. Gazetenin başında bulunan Behbûdî'nin Orta Asya'ya nur ve marifet dağıtanların en önünde geldiği, erdemi, gayreti ve yetkinliğiyle kendisinin çoktandır tanındığı belirtilir.²⁴

Mahmud Hoca Behbûdî tarafından çıkarılan *Âyine* dergisi (Semerkand, 1913-15) de aynı heyecanla haber verilir. *Türk Yurdu* idaresine gönderilen nüshanın içeriğinden bahsedildikten sonra, "müşteriler arttıkça *Âyine*'nin daha ziyade terakki edeceğine, fiyatı aynı kalarak, kâğıt ve tabının daha ziyade mükemmelleşeceğine eminiz" sözünden derginin baskı ve kâğıt kalitesinin düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, böyle bir girişimin olması takdirle karşılanır.²⁵ Bunun arkasından yayınlanan *Sadâ-yı Türkistan* (Taşkent, 1914-15) ve *Sadâ-yı Fergana* (Hokand, 1914-15) hakkında dergide teşvik edici sözler bulunmaktadır. *Sadâ-yı Türkistan*'ın çıkış maksadı ve çizgisi açıklanırken söylenen sözler dikkat çekmektedir: "Biz Türkistanlılar, hâl-i hazırda ne zamana ve ne şeriat-ı İslâmiyeye göre hareket ediyoruz, ne de tarihten ibret alıyoruz. Şu cehalet ve gafletimizi görüp bir müddet daha sabır ve tahammül etmeyi, mukaddes vatanımız ve mihrîbân anamız olan Türkistan'a karşı bir hıyânet addettiğimizden, işbu gazeteyi tesis ettik." Gazetenin çizgisinin "itidal üzere millete hizmet etmek" olduğu ifade edildikten sonra: "Derdimiz bir, dermanımız da birdir. O hâlde himmet ey kardaşlar! Yazalım, okuyalım. Çünkü dertlerimizin

22 "Buhara-yı Şerif Gazetesi", *Türk Yurdu*, I/12 (2 Mayıs 1912).

23 "Turan Gazetesi", *Türk Yurdu*, I/20 (9 Ağustos 1328 [22 Ağustos 1912]).

24 "Türkçe Yeni Bir Ceride [Semerkand Gazetesi]", *Türk Yurdu*, IV/47 (22 Ağustos 1329 [4 Eylül 1913]).

25 "Âyine Mecmuası", *Türk Yurdu*, V/55 (12 Kânûn-ı evvel 1329 [25 Aralık 1913]).

devâ-yı sâfisi, yalnız okumak ve yazmaktır” denilmektedir.²⁶ *Türk Yurdu* her iki gazeteyi de tebrik ederek Türklüğe faydalı olmalarını dilemektedir.

Görüldüğü üzere, *Türk Yurdu* dergisinin Türkistan’a olan ilgisi orada çıkan gazete ve dergi haberleriyle sınırlıdır. Abdürreşid İbrahim’in çıkardığı *Teârüf-i Müslimîn* ve *İslam Dünyası* dergileri bu meselelerle daha fazla ilgilenmişlerdir. Özellikle Troyskili Ahmed Taceddin’in siyasi ve kültürel gelişmeleri yakından takip ettiği görülmektedir. Semerkand’dan yazan Mahmud Hoca Behbüdü, Buhara’dan yazan Abdurrauf Fıtrat, Abdullah ve Hive’den yazan Şah Ahmed de İstanbul dergilerinde fikirlerini ifade etmişlerdir. Fakat Türkistan’da ne olup bittiğini anlatanlar daha ziyade oradan isimsiz olarak haber gönderen muhabirlerdir. 1910-14 yıllarında Türkistan vilayeti, Buhara ve Hive hanlıklarının siyasi ve kültürel hayatındaki gelişmeleri onlar sayesinde öğrenmekteyiz.

26 “Sadâ-yı Türkistan ve Sadâ-yı Fergana”, *Türk Yurdu*, VI/65 (1 Mayıs 1330 [14 Mayıs 1914]).

BİBLİYOGRAFYA

Teârûf-i Müslimîn, İslam Dünyası ve Türk Yurdu dergilerinde Türkistan yazıları

- Abdullah, "Buharâdan Mektub", *Teârûf-i Müslimîn*, I/7 (24 Haziran 1326) [7 Temmuz 1910], s. 119-120.
- Abdürreşid İbrahim, "Buhara Emiri Abdulahad Han Hazretlerinin Vefatı Münasebetiyle", *Teârûf-i Müslimîn*, II/29 (30 Kânûn-ı evvel 1326 [12 Ocak 1911]), s. 65-66.
- "Âyine Mecmuası", *Türk Yurdu*, V/55 (12 Kânûn-ı evvel 1329 [25 Aralık 1913]).
- Buhara Muhâbir-i Mahsûsamızdan, "Buhara Mektubu", *Teârûf-i Müslimîn*, I/9 (22 Temmuz 1326 [4 Ağustos 1910]), s. 101-104.
- Buhara muhâbiri, "Buharâdan Mektub", *Teârûf-i Müslimîn*, II/29 (30 Kânûn-ı evvel 1326 [12 Ocak 1911]), s. 73-75.
- "Buharâdan Aldığımız Bir Varaka", *Teârûf-i Müslimîn*, I/11 (12 Ağustos 1326 [25 Ağustos 1910]), s. 183-184.
- "Buhara-i Şerif Gazetesi", *Türk Yurdu*, I/12 (19 Nisan 1328 [2 Mayıs 1912]), s. 375-376.
- Buharalı Abdurrauf [Fıtrat], "Buhara Veziri Nasrullah Bi Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık mektub", *Teârûf-i Müslimîn*, II/25 (25 Teşrîn-i sâni 1326 [8 Aralık 1910]), s. 10.
- "Hive'den Husûsi Haberler: Hive'de Maârif", *İslam Dünyası*, I/22 (1329), s. 367-268.
- "Hive Harbiye Nâzırının Fikri", *Türk Yurdu*, IV/41 (30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913])
- Mahmud Hoca Behbûdi, "Tüllâb-ı Kirâma", *İslam Dünyası*, I/16 (1329), s. 252-254.
- Muhâbir-i Mahsûsamızdan, "Hive Ahvâli", *İslam Dünyası*, II/2 (Mart 1330 [Mart/Nisan1914]), s. 28-29.
- Mustafa Yangalıçef (Türkistan Hacıları Nâmına), "Medeniyet İçerisinde Vahşet, Adalet Altında Zulüm", *Teârûf-i Müslimîn*, I/19 (14 Teşrîn-i evvel 1326 [27 Ekim 1910]), s. 309-310.
- "Sadâ-yı Türkistan ve Sadâ-yı Fergana", *Türk Yurdu*, VI/65 (1 Mayıs 1330 [14 Mayıs 1914]).
- "Semerkant Gazetesi", *Türk Yurdu*, IV/39 (2 Mayıs 1329 [15 Mayıs 1913]).
- Şah Ahmed, "Hive'de Mektebler Islâhı", *Teârûf-i Müslimîn*, II/26 (9 Kânûn-ı evvel 1326 [22 Aralık 1910]), s. 26-28.
- Troyskili Ahmed Taceddin, "Bedbaht Hükümdar, Zavallı Millet", *Teârûf-i Müslimîn*, I/3 (29 Nisan 1326 [12 Mayıs 1910]), s. 43-46.
- _____, "Kırgızlar ve Dumanın Son Kararı", *Teârûf-i Müslimîn*, I/4 [26 Mayıs 1910], s. 63-65.
- _____, "Duma ve Hukûk-ı İslamiye", *Teârûf-i Müslimîn*, I/5 [9 Haziran 1910], s. 80-82.
- _____, "Afganistan-Buhara", *Teârûf-i Müslimîn*, I/8 [21 Temmuz 1910], s. 128-132.
- _____, "Buhara Talebeleriyle Bir Hasbîhâl", *Teârûf-i Müslimîn*, I/15 (9 Eylül 1326 [22 Eylül 1910]), s. 241-245.
- _____, "Hive Hanı Muhammed Rahim Han'ın Vefatı Münasebetiyle", *Teârûf-i Müslimîn*, II/16 (16 Eylül 1326 [29 Eylül 1910]), s. 254-258.
- _____, "Kırgız Sahrasından Gelen Canlı Bir Sadâ-yı Hamiyet", *Teârûf-i Müslimîn*, II/25 (25 Teşrîn-i sani 1326 [8 Aralık 1910]), s. 6-9.
- _____, "Buharâda İcraât", *Teârûf-i Müslimîn*, II/29 (30 Kânûn-ı evvel 1326 [12 Ocak 1911]), s. 75-78.
- _____, "Türkistan Felaketzadegânı", *Teârûf-i Müslimîn*, II/31 (13 Kânûn-ı sâni 1326 [26 Ocak 1911]), s. 101-104.
- "Turan Gazetesi", *Türk Yurdu*, I/20 (9 Ağustos 1328 [22 Ağustos 1912]).
- "Türkçe Yeni Bir Ceride [Semerkand Gazetesi]", *Türk Yurdu*, IV/47 (22 Ağustos 1329 [4 Eylül 1913]).